

Laboratorinė medicina.
2017, t. 19, Nr. 2(74), p. 136–142.

Plica polonica fenomenas XVIII–XIX a. Vilniuje

Eglė Sakalauskaitė-Juodeikienė¹
Aistis Žalnora²

Santrauka

Kaltūnas (*plica polonica*) iki pat XIX amžiaus Lietuvos ir Lenkijos krašte laikytas sisteminė viso organizmo liga, kuri pažeidžia ne tik odą ir jos priedus, bet ir kaulus, raumenis, vidaus organus, nervų sistemą; paradoksalu, bet taip pat tikėta, kad kaltūno susivėlimas turi ir gydomąjį poveikį. Kaltūnas – įdomus ir iki šiol mažai ištirtas Lietuvos ir Lenkijos medicinos istorijos fenomenas, ypač įdomus kaip medicinos antropologijos objektas. Net ir šiandien Lenkijos liaudyje tamsumas neretai apibendrintai vadinamas kaltūnuotumu (*kołtuństwo*). Tiek Lietuvoje, tiek Europoje dėl šios „ligos“ diskutuota mažiausiai keturis šimtmečius, tačiau vos keletas tyrimų priartėjo prie visapusiško šio fenomeno paaiškinimo. Kaltūnas kaip reiškiny Abiejų Tautų Respublikoje buvo taip paplitęs, jog bet kokio paaiškinimo paieškos tapo svarbia užduotimi, patikėta to meto moderniam gydytojui. Sėkmingoms kaltūno priežasčių, efektyvaus gydymo ir profilaktikos paieškoms labiausiai trukdė tradicinės ir modernėjančios medicinos konfliktas, mat modernus, visuomeniškas Apšvietos laikotarpio gydytojas siekė kovoti su liaudyje paplitusiais prietaisais ir tradiciniais gydymo metodais. Mūsų tyrimo tikslas – apžvelgti seniausią literatūrą, ypatingą dėmesį skiriant mažai tyrinėtiems pirmiems šaltiniams (Vilniaus imperatoriškajame universitete XIX amžiaus pirmoje pusėje apgintoms disertacijoms kaltūno tema), atskleisti kaltūno kaip sisteminės viso organizmo ligos tuometinę sampratą; parodyti *plica polonica* fenomeno kitimą nuo epideminės, kaip tuomet tikėta, labiausiai Lietuvos ir Lenkijos kraštui būdingos ligos iki kaltūno kaip ligos paneigimo XIX amžiaus antroje pusėje Vilniuje.

Reikšminiai žodžiai: kaltūnas, Karolis Kačkovskis, Liudvikas Knotė, Henrikas Dobžickis, Vilniaus imperatoriškasis universitetas, Vilniaus medicinos draugija.

ĮVADAS

Kaltūnas – įdomus ir iki šiol mažai ištirtas Lietuvos ir Lenkijos medicinos istorijos fenomenas, ypač įdomus kaip medicinos antropologijos objektas. Net ir šiandien Lenkijos liaudyje tamsumas neretai apibendrintai vadinamas kaltūnuotumu (*kołtuństwo*). Tiek Lietuvoje, tiek Europoje dėl šios „ligos“ diskutuota mažiausiai keturis šimtmečius, tačiau vos keletas tyrimų priartėjo prie visapusiško šio fenomeno paaiškinimo. Viena vartus, reikia ak-

centuoti tai, kad kaltūnas kaip liga buvo socialinis reiškiny. Dar įdomiau yra tai, kad jo atsiradimą daugiausia lėmė ne visuomenė, bet pačių gydytojų veikla. Antra vertus, kaltūnas kaip reiškiny Abiejų Tautų Respublikoje (ATR) buvo taip paplitęs, jog bet kokio paaiškinimo paieškos tapo svarbia užduotimi, patikėta to meto moderniam¹ gydytojui. Šiuo atveju sėkmingoms ligos priežasčių, efektyvaus gydymo ir profilaktikos paieškoms labiausiai trukdė tradicinės ir modernėjančios medicinos konfliktas, mat modernus,

¹Vilniaus universiteto Neurologijos ir neurochirurgijos klinika, Neurologijos centras, Lietuva
Vilnius University, Department of Neurology and Neurosurgery, Center for Neurology, Lithuania
El. paštas:
egle.sakalauskaite-juodeikiene2@santa.lt

²Vilniaus universiteto Medicinos fakulteto Visuomenės sveikatos institutas, Medicinos istorijos ir etikos skyrius, Lietuva
Vilnius University Faculty of Medicine, Institute of Public Health, Department of Medical History and Ethics, Lithuania

¹Šiame straipsnyje moderni medicina suvokiama kaip XVIII–XIX a. pr. pradėjusi formuotis moksliniais tyrimais pagrįsta medicina.

visuomeniškas Apšvietos laikotarpio gydytojas siekė kovoti su liaudyje paplitusiais prietarais ir tradiciniais gydymo metodais.

Kaltūno klausimui skirtus šaltinius ir istoriografiją galima suskirstyti į dvi grupes:

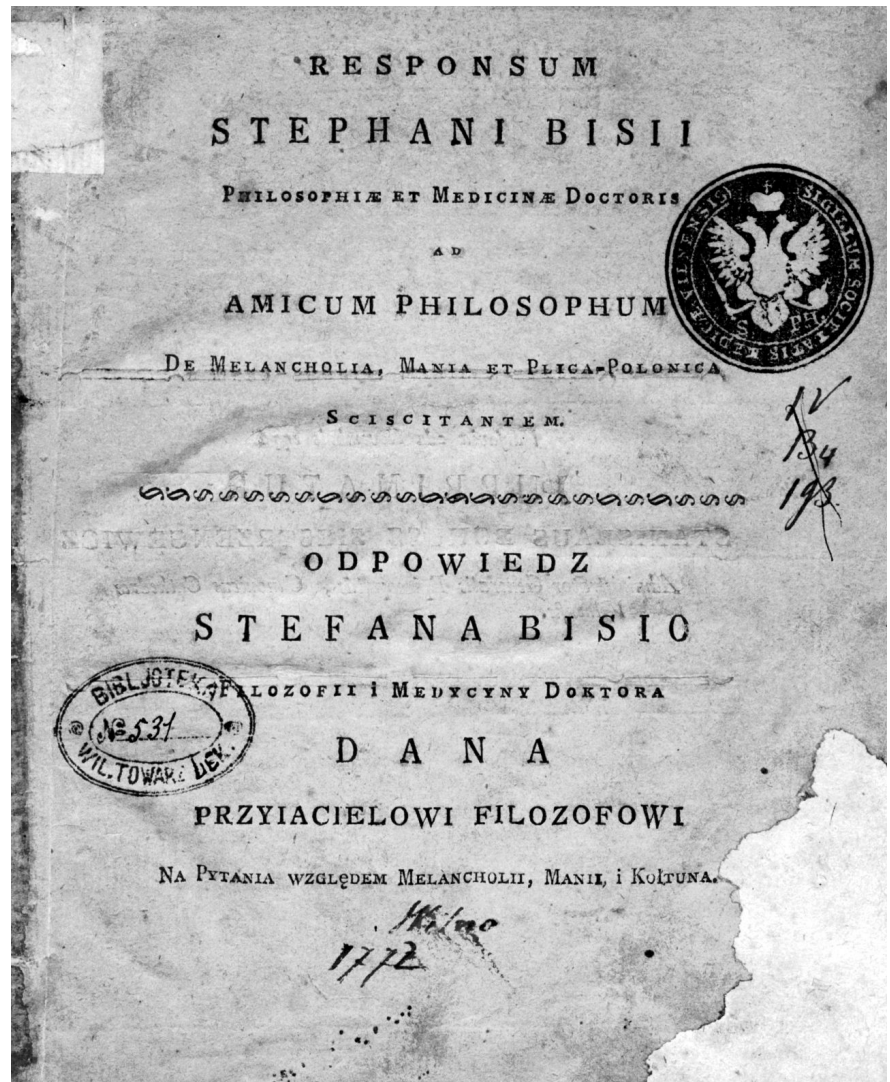
1. Pirminiai šaltiniai: ATR išleisti veikalai, Vilniaus imperatoriškajame universitete apgintos disertacijos kaltūno tema, XIX a. Universiteto mokslininkų paskelbti klinikiniai atvejai moksliniuose veikaluose, memuaruose, Vilniaus medicinos draugijos (VMD) posėdžiuose.

2. Antriniai šaltiniai: tarpukario laikotarpio tyrimai, šiuolaikiniai tyrimai.

Pirmojo laikotarpio šaltiniai pasižymi mažiausiu atstumu nuo tiriamojo objekto; kaltūno problema palaipsniui atsiejama nuo liaudyje paplitusių įsitikinimų ir medikalizuojama. Visgi šiuo laikotarpiu dar galima rasti prieštarų kaltūno vertinimų: dalis medikų netgi patys palaikė tikėjimą kaltūnu kaip liaudyje paplitusiu ligų gydymo būdu. Tai labiausiai atsispindi Vilniaus universiteto gydytojų Jozefo Franko, Karolio Kačkovskio, Liudviko Knotės darbuose [1–3].

Vėlesni darbai, skirti kaltūno problematikai, pasižymi didesniu nuotoliu nuo tiriamos problemos. Dar XIX ir XX amžių sandūroje kaltūno problemą pirmą kartą aprašė Kazys Grinius [4]. Tarpukario laikotarpiu atskirų kaltūno aprašymo atvejų galima rasti žurnale „Medicina“ [5]: kaltūnuotieji buvo kaltinami prietarais, juos siūlyta laikyti psichiškai nesveikais. Deja, platesnių to meto vertinimų ir tyrimų šiandien turime nedaug.

Kalbant apie šiuolaikinius darbus, skirtus kaltūno problematikai, reikėtų paminėti Vitalijos Miežutavičiūtės daktaro disertaciją [6], kurioje atskleidžiama Vilniaus medicinos draugijos (VMD) veikla siekiant išsiaiškinti kaltūno etiologiją. Disertacijoje konstatuojama, kad polemika kaltūno klausimu Vilniaus krašte baigėsi apie 1865–1876 m.: VMD prezidentas Adamas Adomovičius pareiškė, kad nėra savarankiškos kaltūno ligos, o Henrikas Dobžickis kaltūno kilmę paaiškino higienos stoka. Taip pat kaltūno klausimas aptartas Dalios Triponienės VMD istorijai skirtoje monografijoje [7], Eglės Sakalauskaitės-Juodeikienės ir Daliaus Jatužio straipsnyje [8]. Iš modernių tyrimų, paskelbtų Lenkijoje, svarbus Ivonos Janickos pranešimas [9]. Kaltūno fenomenas kaip medicinos antropologijos objektas aiškintas Vaivos Kļajumaitės straipsniuose [10, 11]. Valmanto Budrio ir Tojanos Račiūnaitės darbe, nagrinėjančiame

1 pav. Stepono Bizijo knygos *Responsum St. Bisii ad amicum philosophum de melancholia, mania et plica polonica* (Vilnius, 1772) antraštinis lapas

Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyrius

Fig. 1. The title page from *Responsum St. Bisii ad amicum philosophum de melancholia, mania et plica polonica* (Vilnae, 1772) by Stephanus Bisius Vilnius University library, Rare book department

neurologines ligas Lietuvos stebuklų knygoje XVII–XVIII a., minimi ir stebuklingi ligonių pagijimai nuo kaltūno [12].

Tad mūsų tyrimo tikslas – apžvelgti seniausius šaltinius kaltūno (*plica polonica*) tema, parašytus Vilniaus krašte, skirtus Vilniaus kraštui arba aprašančius Vilniuje tuo metu gyvenusius kaltūnuotuosius, ypatingą dėmesį skiriant iki šiol mažai tyrinėtiems pirminiams šaltiniams (Vilniaus imperatoriškajame universitete apgintoms disertacijoms kaltūno tema), atskleidžiantiems kaltūno kaip sisteminės viso organizmo ligos sampratą; parodyti *plica polonica* fenomeno dinamiką nuo epideminės, kaip tuomet tvirtinta, labiausiai Lietuvos ir Lenkijos kraštui būdingos ligos iki kaltūno kaip ligos paneigimo XIX a. antroje pusėje Vilniuje.

STEPONAS BIZIJAS: KALTŪNAS NĖRA LIGA

Italų kilmės ATR daktaro, Jėzaus draugijos Vilniaus akademijos ir universiteto profesoriaus, dėsciusio anatomiją Medicinos kolegijoje [13], Stepono Bizijo (Stephanus Bisius, Stephanus Bisio, Bisis Frexonariensis, 1724–1790) veikale *Responsum St. Bisii ad amicum philosophum de melancholia, mania et plica polonica* („Atsakymas bičiuliui filosofui apie melancholiją, maniją ir kaltūną“), 1772 m. išleistame Vilniuje, pasiūlytas ne tik melancholijos ir manijos, bet ir kritinis kaltūno aiškinimas (1 pav.) [14].

Apšvietos epochos filosofijos ir medicinos mokslų daktaras veikale racionaliai aiškina kaltūną, kritikuoja su

šiuo fenomenu susijusius prietarus ir baimes. Lenkai kaltūną apipina daugybe neįtikėtinų simptomų, kurių niekas savomis akimis nėra matęs, nebent sapnavęs, kad matė, – rašo Steponas Bizijus. „Simptomai, kurie priskiriami kaltūnui, kitai ir kitos vietos ligai priklauso [...], lenkuose dėl neapgalvoto dėstymo palaikyti kaltūną ir ligomis, apie kurias manoma, kad jos iš kaltūno atsiranda (skorbutas, venerinė liga ir kitos)“ (*symptomata, quibus culpatur Plica, aliis aliarum Regionum notis aegritudinibus esse communia, [...] a Polonis per incolsultam traditionem refertur, opinari caepi de Plica, & aegritudines, quae ex Plica progigni dicuntur, a scorbuto, lue venerea, aliaq*) [14].

S. Bizijus įvardija ligas, klaidingai priskiriamas kaltūnui: tai melancholija, manija, paralyžius, apopleksija, plaučių infarktas, astma, džiova, tulžies pūslės diegliai, vandenės, pilvo organų ligos, uždegiminės ligos, taip pat ligos, dirginančios sausgysles, nervus, antkaulį, raumenis, žalojančios kaulus ir t. t. [14]. Taigi šios ligos, nežinant tikrosios priežasties, – toliau dėsto S. Bizijus, – „priskiriamos vieninteliui tamsios minios spėjimui, protui ir patyrimui prieštaraujant“ [14]. Autorius veikale netgi paliečia ligos, kaip reiškinių, esmę: pasak S. Bizijus, liga turi išsiskirti savita diagnostika ir patognominiais simptomais. Todėl kaltūnas „nėra liga, o liaudies klaida, kilusi iš žmonių aplaidumo ir prietarų, senučių apgaulių ir tamsumo maitinama, neprotingo kunigų patiklumo sustiprinama“ (*Plica non est morbus, sed popularis error, a negligentia & praepjudicata populi opinione genitus, a vetularum & Agyrtarum fallacium ignorantia alitus, ab irrationali quorundam Sacerdotum credulitate roboratus*) [14].

Nors XVIII a. pabaigoje dviem kalbomis – lotynų ir lenkų – išleistas S. Bizijus veikalas ir sukėlė dvasininkų bei gydytojų polemiką [11], daktaro sukelta abejonė kaltūno kaip ligos egzistavimu Vilniuje liko neišgirsta arba tiesiog ignoruota dar kone visą šimtmetį.

KALTŪNAS IR KALTŪNUOTIEJI JOZEFO FRANKO DARBUOSE

Jozefas Frankas (1771–1842) buvo Pavijos universiteto auklėtinis, su tėvu Johanu Pėteriu Franku (1745–1821)

1803 m. pakviestas dirbti į Vilniaus imperatoriškąjį universitetą. J. Frankas 1804–1823 m. Vilniuje dėstė specialiąją terapiją ir klinikinę mediciną, čia praleido kūrybingiausius, produktyviausius savo gyvenimo metus [15]. Gydytoją, atvykusį į Vilnių, itin sudomino šiam kraštui, kaip manyta, būdinga liga, nors J. Frankas jau dirbdamas bendrojoje Vienos ligoninėje (apie 1798 m.) buvo gydęs kaltūnuotuosius: „Mano aprašoma įstaiga suteikė daugybę progų gydyti sifilitikus bei gana retas Vokietijoje ligas, kaip raupsai, kaltūnas, kuriomis sirgdavo Vienoje įsikūrę graikai ir lenkai“² [16, 17].

„Kaltūnas, – rašė J. Frankas vadovėlyje *Praxeos medicae universae praecepta* („Visuotinės praktinės medicinos nurodymai“), išleistame 1815 m., – tai endeminė Lenkijos, Totorijos³ ir kaimyninių šalių liga, paprastai prasiidedanti ilgai trunkančiu ir visuotiniu nervų ir sąnarių negalavimu, progresuojanti iki plaukuotų kūno dalių, ypač galvos, pažeidimų, galvos plaukų sulipimo bei neišsukujamo susivėlimo“ [1]. Profesorius atsiminimuose pabrėžė, kad kaltūnas – tai „nacionalinė ryškė: lėtinių užkretimų ir vietinių sąlygų rezultatas“, „liga pražūtinga daliai dabartinių gyventojų, ji paženks ir ateinančioms kartoms“, „kaltūnas apima ne tik plaukus, bet ir kitas kūno dalis. Odą ėda vėžinės opos, yra kaulai, nosys nulinksta, akys ir ausys ima bijoti šviesos ir garsų. Dieną ir naktį skausmai neduoda žmogui ramybės, ištisais mėnesiais nemiga aštrina kančias“, „pagaliau atsiranda konvulsijos, žmogus pradeda kliedėti, ir po kelių metų sulaukia mirties [...]“. Išimtyms retos“ [17, 18]. Taigi kaltūnas laikytas ne tik odos ir jos priedų, bet ir sisteminė viso organizmo liga; minimos tokios kaltūno neurologinės komplikacijos kaip fotofobija, fonofobija, konvulsijos, nemiga, skausminis sindromas [8].

J. Frankas atsiminimuose aprašo grafienės Juzefinos Pšezdeckos ligą: moteris buvo jauna, galantiška, su vyru išsiskyrusi dama, atvyko į Vilnių visiškai išsekusi. „Buvau tikras, kad tai kaltūnas ir stengiausi nutraukti jį iš plaukus. Kaltūnui plintant, kančios sumažėjo, ir ji net priaugo svorio“ [17, 18]. Nors ligonė džiaugėsi sveikimu, tačiau taip pat sielvartavo, kad negali nešioti šukuosenos, yra priversta slėpti plaukus. Grafienė maldavo leisti nukirpti kaltūną. „Aš ir toliau draudžiau paliesti bent vieną plauką nuo galvos, kol kaltūnas nebuvo iki galo išbujojęs,

atsiskyręs ir išplitęs“, – rašo J. Frankas [18]. Grafienei grįžus į Minską, „vienas gydytojas davė jai labiau patinkantį patarimą, kaltūnas buvo nukirptas, ir moteris netrukus mirė“ [17, 18]. Kita vertus, pasakodamas apie kitus kaltūnuotuosius, profesorius tebisi jų ilgą gyvenimą. Pavyzdžiui, minėdamas ilgaamžę etmono Kosakovskio žmoną, rašo: „Nors turėjo kaltūną, ji išgyveno dar apie 15 metų“ [18]. J. Frankas net ketino pačiam imperatoriui Aleksandrui I įteikti planą, „kaip su šaknimis išrauti šią baisią ligą“ [17, 18].

Taigi, autoritetingas Vilniaus imperatoriškojo universiteto profesorius Jozefas Frankas, su kaltūno liga susipažinęs dar Vienos ligoninėje, buvo itin susidomėjęs Lietuvos ir Lenkijos kraštui, kaip manyta, būdinga liga: J. Frankas ne tik vaizdžiai aprašė kaltūno sirgusius ir gydytus pacientus, kaltūno ligai skyrė savo vadovėlio skyrių, bet ir skatino kaltūno likvidavimą bei profilaktiką Vilniaus krašte.

KALTŪNAS – SISTEMINĖ VISO ORGANIZMO LIGA VILNIAUS UNIVERSITETO DISERTACIJOSE

Vilniaus imperatoriškajame universitete, mūsų duomenimis, buvo apgintos dvi disertacijos, skirtos kaltūno aiškinimui. Medicinos magistras ir gydytojas Karolis Kačkovskis iš Voluinės (Carolus Kaczkowski, Karol Maciej Kaczkowski, 1797–1867) buvo Vilniaus imperatoriškojo universiteto studentas, dirbęs Terapijos klinikoje su profesoriumi J. Franku, vėliau tapo lenkų karo gydytoju per 1830–1831 metų sukilimą prieš carinę Rusiją [19]. K. Kačkovskis 1821 m. Vilniaus universitete apgynė disertaciją tema *Dissertatio inauguralis medico-practica de plicae Polonicae in varias, praeter pilos, corporis humani partes vi et effectu* („Medicininė praktinė inauguracinė disertacija apie kaltūno poveikį ne tik plaukams, bet ir kitoms žmogaus kūno dalims“) [2]. Deja, apie antrosios disertacijos, apgintos praėjus devyneriems metams, autorių Liudviką Knotę (Ludovicus Knothe) žinoma tik tiek, kad jis buvo iš Podolės kilęs medicinos magistras, 1830 m. Vilniuje apgynęs disertaciją tema *Dissertatio inauguralis medico-practica de plica* („Medicininė praktinė inauguracinė disertacija apie kaltūną“) [3].

²Šią ir kitas ištraukas iš J. Franko „Atsiminimų“ iš prancūzų k. vertė Genovaitė Dručkutė.

³Totorija XIX a. pirmoje pusėje buvo apibrėžiama kaip plati teritorija centrinėje Azijoje, esanti tarp Rusijos ir Kinijos, Persijos ir centrinės Azijos kalnynų [21].

L. Knotė kaltūną apibrėžė kaip ilgai trunkantį viso kūno negalavimą, ligą, pažeidžiančią įvairius organus ir organizmo sistemas, taip pat pasireiškiantį plaukuotų kūno dalių neišskuojamu susivėlimu ir dažniausiai po kaltūno susivėlimo einančiu palengvėjimu [3]. Vieni autoriai, pasak L. Knotės, manė, kad kaltūnas yra giminė sifiliui (dėl itin panašių simptomų ir panašaus abiem ligom taikomo gydymo), raupsams, kartais priskiriamas limfinės sistemos sutrikimams. Kiti autoriai teigė, kad kaltūnas – tai liaudies prietarų ir nevalyvos rezultatas, tretį kaltūną priskyrė sąnarių ligoms, tvirtindami, kad kaltūno susivėlimas – tik ligos krizės etapas. Galiausiai teigta, kad kaltūnas susivelia susirgus plaukų ligomis [3].

L. Knotė disertacijoje pateikė kaltūno klasifikaciją. Štai slaptajai kaltūno stadijai (*plicae latentis*) būdinga liguista sergančiojo išvaizda, ligonį vargina sloga, spaudimo jausmas epigastriume, vidurių pūtimas, prakaitavimas, melancholija, ligonis jaučia skruzdėlyčių bėgiojimą nugaroje ir sąnariuose. „Niekas slaptoje kaltūno stadijoje nemiršta, o dažniausiai visiškai pasveiksta, susivėlus kaltūnui“, – pabrėžė L. Knotė [3]. Susivėlusio kaltūno, arba trichomos, stadijai (*plicam localem seu trichoma*) būdingas kaltūno susivėlimas galvos plaukuose, barzdoje, rečiau – pažastyse, gakte, taip pat pasireiškia galūnių, sąnarių, stuburo, galvos sunkumo jausmas, skausmai [3].

Apžvelgdamas kaltūnu sirgusių ligonių autopsijų duomenis, L. Knotė prie išvados: „Pakitimai mirusių kūnuose gali būti būdingi tiek kaltūnui, tiek kitoms ligoms, lydinčioms kaltūną“: randamos padidėjusios arba sukiėtėjusios kepenys, plaučių infarktas, cerebriforminiai⁴ augliai, mukozių ir serozinių membranų uždegimai, įvairūs plaukuotos odos dalies pakitimai [3].

Pasak L. Knotės, kaltūnu dažniausiai serga tam tikro amžiaus, socialinės grupės atstovai, didelę reikšmę turi aplinkos veiksniai, paveldimumas. Dažniau kaltūnu susergera brandaus amžiaus arba senatvės sulaukę ligoniai, kaimiečiai, elgetaujantys, žydai, pelkėtų ar užliejamų žemių gyventojai, taip pat susergera ir tuo atveju, jei ligonis patiria nuolatinį kontaktą su sieros garais, metalais [3]. Fiziniai veiksniai (šaltis, karštis, drėgmė) ir ligos (virškinimo sutrikimai, liūdesys,

nerimas, rūstumas, siaubas, nusiminimas) taip pat skatina kaltūno susivėlimą [3].

K. Kačkovskio disertacijoje detaliai aprašomi kaltūnu sirgusių žmonių organų ir organizmo sistemų pažeidimai. Pirmiausia kaltūnas, pasak K. Kačkovskio, pažeidžia kaulus: ligonį vargina kaulų skausmai, matomos hiperostozės, egzostozės, diagnozuojami kaulų abscesai, net augliai (*osteosarcoses*), įvairūs dantų pažeidimai [2]. K. Kačkovskis disertacijoje cituoja Laurentio Starnigelio (1600 m.) pateiktą vaizdų kaltūnu sergančių ligonių aprašymą: „palaužia kaltūnas kaulus, laisvina sąnarius, dirgina slankstelius, susuka galūnes, [ligonius] padaro kuprotus“ [2]. Taip pat cituojamas Gehema (1683 m.): „Susukamos galūnės, slanksteliai, visas žmogus pavirsta į kuprotą pabaisą“ [2]. Kaltūnas pažeidžia ne tik kaulus, bet ir kitas judėjimo ir atamos aparatą dalis: kremzles, sausgysles, raumenis, raiščius, aponeurozes, antkaulį [2].

Kaltūnu sergantis ligonis, pasak K. Kačkovskio, jaučia raumenų silpumą, nustatomi raumenų sukiėtėjimai, sąnarių kontraktūros, ankilozės. Ligai pažeidus serozines membranas, pasireiškia įvairių organų vandenės [2]. Be to, kaltūnas pažeidžia kraujagysles bei limfagysles, ligonis jaučia širdies tvinkėjimą (*cordis palpitatio*), krūtinės spaudimą (*angoris pectoris*), karščiavimą, neretai diagnozuojamas hemorojus, venų varikozė, atsiranda kraujagyslinės grybinės išaugos (*fungus haemathodes*), kurios gali progresuoti iki išopėjimų [2]. Padidėja limfinės liaukos, nustatomi limfiniai (*tumores lymphaticos*) ir encefaloidiniai (*encephaloides*) augliai. Kaltūnas pažeidžia vidaus organus: ligoniai serga peripneumonija, bronchitu, net plaučių pūliniais (*vomicae pulmonis*), plaučių augliais. Vargina atsirūgimai, obstipacijos arba viduriavimas, pašonės skausmai, šlapimo susilaikymas, enurezė [2]. Moterims iš lytinių organų skiriasi balkšvos išskyros (*fluore albo*), jos skundžiasi nereguliariomis mėnesinėmis. Disertacijoje diskutuota, kad kaltūnas gali būti tiek padidėjusio vaisingumo, tiek nevaisingumo priežastis [2].

Pasak K. Kačkovskio, susivėlus kaltūnui, pažeidžiama oda ir jos priedai: ligonį vargina prakaitavimas, pažeidžiami galvos ir kitų kūno dalių plaukai, nagai, ligonis tuo metu yra linkęs sirgti pūlinėline, rože, opomis,

dilgeline ir kitomis odos ligomis [2]. Be to, kaltūnuotiems žmonėms dažnai nustatomi galvos, nugaros smegenų, jų rezginių ir nervų pažeidimai: galvos skausmas (*cephalea*), svaigimas, nuomaris (*caduca*), alpimai, nemiga, naktiniai košmarai, haliucinacijos, melancholija („tokia, kuria susirgus linkstama į savižudybę (*mortem sibi*)“), manija (ypač šėlimo, *saeviente*), kvailumas (*fatuita*), hipochondrija, stuburo kanalo (*specu vertebrali*) pažeidimai, nugaros skausmai (*rhachialgiae*), paralyžiai, *plexus coeliac* pažeidimas, *neuralgia coeliaca* [2]. Neretai, pasak K. Kačkovskio, pažeidžiami ir jutimo instrumentai: rega (ligonį vargina sąsarojimas, akių skausmas, nustatoma junginės venų varikozė, ragenos pažeidimai, hipopija, katarakta, fotopsija, diplopija, niktalopija, didelio laipsnio amaurozė, aki judinančių raumenų nejudrumas (*immobilitate musculorum oculo-motoriorum*), klausa (zvimimas (*susurru*), ūžimas (*tinnitu*), gaudesys (*bombo*) ausyse, klausos haliucinacijos), uoslė (ji silpnėja dėl lėtinio rinito), paviršiniai jutimai (galvos arba įvairių kūno dalių odos nejautra arba sustiprėję jutimai, skruzdėlyčių bėgiojimo jausmas (*sensum fornicationis*)) ir t. t. [2].

K. Kačkovskis disertacijoje aprašo keletą klinikinių atvejų. Pateiksime du iš jų. Pirmajame rašoma: „Mano mokslo draugas Teodoras Sawickis, dirbęs gydytoju Szawelienski⁵ krašte, laiške pasakojo apie mergaitę, kilusią iš kaltūnu sirgusios giminės. Mergaitė jau buvusi keletą metų kurčia, syki, kirtus žaibui, kritusi žemėn, įprastomis priemonėmis išgelbėta ir likusi gyva bemat susirgo kaltūnu, kuris susivėlė ne tik galvos, bet ir genitalijų plaukuotoje dalyje, o mergaitė tuo pačiu metu atgavo klausos dovaną“ [2]. Antrasis: „Mūsų klinikinio instituto⁶ darbuose minimas atvejis: 30-ies metų amžiaus kaltūnu serganti moteris 1810 m. spalio 6 dieną buvo paguldyta į Kliniką, ištyrus ligonę, nerasta jokių paralyžiaus simptomų, tačiau galūnių oda (nuo pirštų galiukų iki alkūnės ir nuo kojų pirštų galiukų iki kelių) buvo nejautri, ypač dūriui ir karščiui, taip pat ir koncentruota nitritinė rūgštis (*acidum nitrosum concentratum*) nesukėlė jokio skausmo plaštakose“ [2]. Pirmasis atvejis demonstruoja beveik stebuklui prilygstantį kaltūno terapinį poveikį (susivėlus kaltūnui, mergaitė „atgavo klausos dovaną“), antrajame minima dažna kaltūno,

⁴Veikiausiai minkšti, smegenų konsistenciją primenantys augliai.

⁵Veikiausiai – Šiaulių krašte, lenk. *Szawle* – Šiauliai, *Okreg szawelski* – Šiaulių apskritis.

⁶Veikiausiai – Vilniaus universiteto Terapijos klinikoje.

kaip tuo metu manyta, neurologinė komplikacija – galūnių nejautra⁷.

Vėlesnėje L. Knotės disertacijoje plačiai aptariamas kaltūno profilaktikos ir gydymo klausimas. Pasak L. Knotės, profilaktinės priemonės skiriamos, norint sustabdyti ligos plitimą, terapinės – siekiant įveikti kaltūną ar kiek sušvelninti ligos eigą. Siekiant sustabdyti kaltūno plitimą, siūlyta: pastatyti specialią ligoninę kaltūnuotiesiems, įsteigti kasmetinę premiją kaltūno tyrinėtojams, skatinti sirgusiųjų kaltūno kūnų skrodimus, parašyti populiariosios literatūros kaltūno tema, drausti kaltūnuotųjų santuokas tiek tarp savęs, tiek su sveikaisiais, pagerinti tarnų padėtį bei apdovanoti savo valdose kaltūną išnaikinusius ponus, neleisti kaltūnuotiems eiti į viešąsias pirtis, uždrausti parduoti senus drabužius, sunaikinti arba nuo sveikų atskirti naminius gyvulius, sergančius kaltūnu [3].

Siekiant pagyti, stengtasi: pašalinti ligos priežastis, skatinti kaltūno susivėlimą, ypač plaukuotoje galvos dalyje (terapinis kaltūno susivėlimo poveikis!) ir, galiausiai, subrendusį kaltūną atskirti arba nukirpti [3]. L. Knotė pabrėžia: „Daug reikšmės turi griežčiausia švara [...], rekomenduojamos vonios – paprastos arba sieringos, arba su tirpalu, pagamintu iš kalio [druskų]“ [3]. Siūlytas įvairus simptominis gydymas, pavyzdžiui, galvos skausmai gydyti burgundiškos eglės dervos (*pice burgundica*) pleistrais, sutirštintomis paprastosios durnaropės (*daturae stramonii*) sultimis, saikingai sumaišytomis su siera [3]. Manyta, kad galūnių skausmus malšina maudynės, įtrynimai, korpelių ekstraktas, siera, stibis, sarsaparilis [3]. Knotė kritikuoja kraujo nuleidimo šalininkus: „Kraujo nuleidimas buvo taimkomas senovėje gydant su kaltūnu susijusius uždegimus, tačiau šiais laikais turima geresnių priemonių“, pavyzdžiui, „klijuojami pūsles sukeliantys pleistrai (*vesicatorium*) ar garstyčių trauklapai (*sinapismus*) sprando srityje“ [3].

Skatintas kaltūno susivėlimas galvos plaukuose tikintis, kad ligonis bus išgydytas nuo lėtinių ligų: ligoniai tuomet plaukų nešukuodavo, galvą laikydavo šiltai, prakaitavimą skatindavo diaforetikais (prakaitavimą sukeliančiais vaistais), pvz., šiltais gleivingais gėrimais [3]. Kaltūnui gydyti buvo gausiai naudojami gyvsidabrio preparatai: L. Knotė disertacijoje teigia, kad

gyvsidabris yra veiksmingas gydant kaltūninius išopėjimus, pūlinėlinę bei su kaltūnu susijusias nervų ligas. Sublimuotas korozinis gyvsidabris bei kalomelis rekomenduotas įvairiems limfinės sistemos sutrikimams, lėtiniam uždegimams gydyti [3]: gyvsidabris tirpintas vandenyje, vyne arba gamintas kaip piliulių masė kartu su sarsaparilio ekstraktu, įdedant vieną kitą kruopelę opijaus [3]. Korozinis gyvsidabris buvo jungiamas su stibio junginiais (*antimonialibus*) arba su drignių (*hyoscyami tanaceti*) ekstraktu [3]. Taip pat kaltūno gydymui naudotas kamparas (*camphora*), kuris, pasak L. Knotės, veiksmingai gelbsti gydant nervų ligas, taip pat skiriamas, jei kaltūnuotam ligoniui pabąla veidas, išsausėja oda, netenkama jėgų. Kamparas vartotas milteliais arba piliulėmis, su opijumi, siera ar kurpėmis (*aconitum*) [3].

Kaltūnui gydyti naudoti ir išoriniai vaistai: rekomenduotos drėkinančios muilo, aromatinės vonios, taip pat agresyvesni sieros ar edaus kalio akmenėlių tirpalai [3]. Skirti odos trynimai kietu audeklu, galvos plovimas žiemės (*vincae*), dedešvos (*malvae*), karpotojo beržo, miltinės meškauogės (*uvae ursi*), brienės (*brioniae*) lapų, garstyčių sėklų, kantaridžių (ispaniškų muselių, naudotų išoriškai sukeliant pūsles) nuovirais [3]. Nagų pažeidimai gydyti plaštakas mirkant šiltame vandenyje, nagus vilgant kantaridžių tinktūra, uždedant kompresus arba klijuojant pleistrus [3].

Rašydamas apie trečią gydymo etapą (kaltūno nukirpimą), L. Knotė perspėja, kad pirmiausia būtina įsitikinti, ar kaltūnas yra pakankamai subrendęs. L. Knotė mano, kad nukirpti kaltūną galima tuomet, kai kaltūno ligos simptomai yra nykstantys, plaukų susivėlimas – senas, kaltūnas yra blogo kvapo, sausas, paslankus, taip pat kai matomas naujų, sveikų galvos plaukų augimas [3]. Ne laiku nukirpus kaltūną, susergama įvairiomis akių ligomis, galūnių kontraktūromis, šlapimo susilaikymu, pamišimu (*mentis alienationi*) [3].

Taigi, išnagrinėję dvi Vilniaus imperatoriškajame universitete apgintas disertacijas, pastebėjome, kad kaltūnu sergančiam ligoniui XIX a. pradžioje buvo nustatomi ne tik odos ir jos priedų, bet ir įvairių organų ir organizmo sistemų pažeidimai (dažniausiai nespecifiniai), kurie buvo aktyviai gydyti gana agresyviais medikamen-

tais (pvz., gyvsidabriu, įvairiais šarmais, pūsles sukeliančiais vaistais). Nors buvo konstatuota, kad pakitimai mirusiųjų kūnuose gali būti būdingi tiek kaltūnui, tiek kitoms gretutinėms ligoms, kaltūnas vis dėlto laikytas savarankiška sistemine viso organizmo liga. Paradoksalu, bet tikėta, kad kaltūnas turi ir gydomąjį poveikį: skatintas kaltūno susivėlimas galvos plaukuose tikintis, kad ligonis pasveiks nuo lėtinių ligų ir kad paties kaltūno simptomai palengvės.

HENRIKAS DOBŽICKIS: KALTŪNAS NĖRA LIGA

Išsamiausia XIX a. antros pusės kaltūno ligos ir paties fenomeno charakteristika priskirtina Henriui Dobžickiui (Henryk Dobrzycki, 1841–1914). H. Dobžickis studijavo mediciną Varšuvos Medicinos ir chirurgijos akademijoje, vėliau – Vroclavo universitete, buvo 1863–1864 metų sukilimo karo gydytojas [19]. Vėliau H. Dobžickis užsiėmė švietėjiška, socialine veikla, dirbo gydytoju Mieni kaimelyje (Minsko apskrityje), kur jo iniciatyva buvo atidaryta pirmoji Lenkijos krašte klinika, skirta neturtingiems tuberkulioze sergantiems ligoniams [19]. H. Dobžickis pasiūlė sanitarijos, darbo saugos, kurortų įstatymų projektus (deja, caro valdžia jų nepriėmė), paskelbė 125 publikacijas medicinos ir higienos popularinimo temomis. Tačiau geriausiai žinomas H. Dobžickio darbas – monografija apie kaltūną [19].

Aiškindamas kaltūno fenomeną, H. Dobžickis veikale *O kołtunie pospolicie „plica polonica“ zwanym* („Apie kaltūną, kitaip *plica polonica* vadinamą“) [20] (2 pav.), kuris buvo skirtas VMD skelbtam konkursui ir vėliau publikuotas 1877 m. Varšuvoje, suskirstė kaltūno istoriją į tris tarpsnius:

1. Ikicivilizaciniai laikai⁸ iki viduramžių: kaltūnas aprašomas kaip reiškinys.

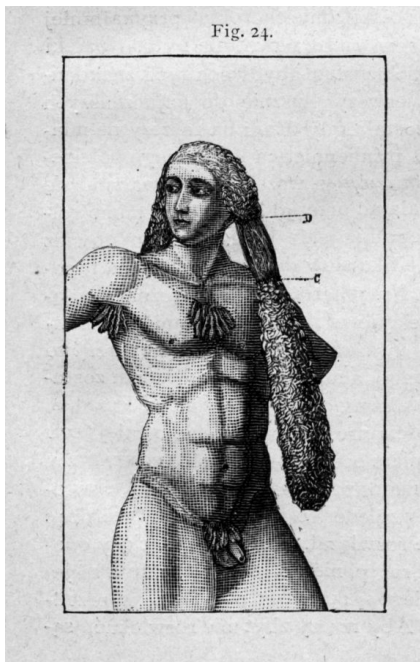
2. Laikotarpis nuo viduramžių iki XVI a.: kaltūnas aprašomas kaip liga.

3. Laikotarpis nuo XVI a. iki XIX a.

Aiškindamas kaltūno atsiradimą, H. Dobžickis teigė, kad pirmuoju laikotarpiu kaltūnas nebuvo laikomas liga, nes tai buvęs kasdienis reiškinys (pasak autoriaus, plaukai ikicivilizaciniu laikotarpiu nebuvo šukuojami, nebuvo prausiamasi) [20]. Dėmesys į

⁷Skausmo ir temperatūros jutimų sutrikimas distalinėse galūnėse, vadinamas „pirštinių“ ir „kojinių“ simptomu, šių dienų neurologui pirmiausia leistų įtarti smulkiųjų skaidulų polineuropatiją.

⁸H. Dobžickio veikale ikicivilizaciniai laikai suvokiami abstrakčiai, nėra specifiskai siejami su rašto atsiradimu ar kitomis šiandien tai komomis skirtimis.

2 pav. Kaltūno iliustracija iš Henriko Dobžickio veikalo *O kottunie pospolicie „plica polonica“ zwanym* (Varšuva, 1877)

Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyrius

Fig. 2. Depiction of *plica polonica* case in tractate *O kottunie pospolicie „plica polonica“ zwanym* by Henryk Dobrzycki (1877)

Vilnius University library, Rare book department

kaltūną atkreiptas tik civilizuotais laikais (atsiradus asmens higienai), kai kaltūnas tapo gana retu reiškiniu ir buvo pradėtas sieti su „blogio jėgomis, velniškais raganavimais, slugučiais, vampyrais ir t. t.“ (*Gdy w miaru cywilizacyi grzebień i poczucie czystości, wytwarzanie się kottuna znacznie umniejszyle, odejmując mu tym sposobem cechę powszechnego, bezwyjątkowego zjawiska, wtedy to prazdopodobnie zaczęto zwracać uwagę na sam kottun [...] wytwarzanie się jego przypisywano nieczysom siłom, djablom czarownicom, zmorom, strzygóm*) [20]. Taip susiformavo pirmoji demonologinė kaltūno aiškinimo teorija.

Antruoju laikotarpiu kaltūnas kaip reiškinys pirmiausia aprašomas germanų, vėliau – ir lenkų kraštuose; taigi, H. Dobžickis teigia, kad kaltūnas atkeliavo iš Vakarų Europos į rytų Europą, bet ne atvirkščiai [20]. Pasak H. Dobžickio, XIV a. šaltiniai mini kaltūnuotuosius Čekijoje, XVI a. ATR kaltūnas dar buvo laikomas ne liga, o veikiau savotišku amuletu, saugančiu nuo ligų [20].

Pasak H. Dobžickio, Renesanso epochoje pasirodė pirmieji bandymai paaiškinti kaltūno ligą mokslškai.

Tuo metu kaltūnas sietas ir su žydų tikėjimu. „Kol kaltūnas išliko mitologijos ir kabalistikos įtakoje, nebuvo jokios painiavos, bet kai jis buvo pavers-tas liga, bandyta šį reiškinį paaiškinti mokslškai ir prasidėjo tokia maišatis [...], kad vėliau prirėkė net trijų am-žių iš šio chaoso išbristi ir tiesą nuo melo atskirti“ [20]. Pasak H. Dobžickio, trečiuoju laikotarpiu buvo sukur-ta dešimtys skirtingų kaltūno aiškinimo teorijų, tačiau visos jos buvo klai-dingos, nes klaidingas buvęs jų atspir-ties taškas. Nesugebant paaiškinti kaltūno ligos, ji imta sieti su kitomis ligomis, taip atsirado daug skirtingų kaltūno ligų [20].

Galiausiai H. Dobžickis apibendri-na, kad „kaltūnas nėra liga“ (*kottun sam nie jest chorobą*) ir tam patvirtinti parašyti darbai skirtusi nebent argu-mentų gausa [20]. Su kaltūnu auto-rius siūlo kovoti: gydytojai turi nu-kirpti kaltūną lignonėse, kariuome-nėje ir mokyklose ir žmonėms parody-ti, kad kaltūno nukirpimas neturi jokių žalingų padarinių, paaiškinti, kad kaltūnas nėra liga, bet gali tokia tapti, todėl reikia palaikyti švarą (praustis, naudoti muilą ir šukuotis plaukus) [20].

H. Dobžickis, parašęs minėtą vei-kalą, dalyvavo jau keletą dešimtmečių organizuojamame VMD konkurse ir 1876 m. gavo šios draugijos apdovano-jimą už geriausią darbą, parašytą kal-tūno tema. Galiausiai *plica polonica* klausimas Vilniaus krašte buvo iš-spręstas pripažinus, kad kaltūnas nėra liga, o žmonių tamsumo, prietarų ir higienos stokos rezultatas [7].

IŠVADOS

Stepono Bizijo XVIII a. pabaigoje su-kelta abejonė kaltūno kaip ligos egzis-tavimu liko neišgirsta, ir kaltūno klausimu iki XIX a. vidurio aktyviai domėjosi Lietuvos ir Lenkijos krašto gydytojai. *Plica polonica* laikyta siste-mine viso organizmo liga, pažeidžian-čia ne tik odą ir jos priedus, bet ir kau-lus, raumenis, vidaus organus, nervų sistemą. Taip pat tikėta, kad kaltūnas turi ir gydomąjį poveikį. Po ilgų ginčų galiausiai tik XIX a. antroje pusėje rastas atsakymas (kaltūno priežastis yra higienos stoka) iš esmės buvo tei-singas, tačiau tuo metu atsakyta tik į paties modernėjančio gydytojo kelia-mus klausimus. Kova su prietarais lai-mėta, tačiau paties reiškinio ištakos li-ko menkai ištirtos. Svarbiausia to priežastis – kaltūno fenomeno kilmė, nes kaltūnas – tai ne modernios, bet tradicinės medicinos reiškinys. Nors turime šaltinių, liudijančių apie oficia-lųjį Universiteto mokslininkų požiūrį į kaltūno klausimą, bet labai nedaug te-žinome, ką tuo metu apie kaltūną ma-nė liaudies medikai, ir šiandien rasti tokių šaltinių, atsakančių į mums rū-pimus klausimus, būtų itin sunku.

Padėka

Dėkojame Vilniaus universiteto biblio-tekos Retų spaudinių skyriaus darbuo-tojams už galimybę šiame straipsnyje publikuoti vertingas iliustracijas. ♦

Gauta: 2016 11 28
Priimta spaudai: 2017 06 06

Summary

THE PHENOMENON OF *PLICA POLONICA* IN XVIIITH–XIXTH CENTURIES IN VILNIUS

Eglė Sakalauskaitė-Juodeikienė,
Aistis Žalnora

Plica polonica was described as the en-demic disease prevalent in the region of Polish–Lithuanian Commonwealth and the neighboring countries in the XVIth – XIXth centuries, beginning with a long lasting nervous-rheumatic ailment, pro-gressing to formation of matted, felted and filthy hair plait. *Plica polonica* till the end of the XIXth century in Vilnius was believed to be multi-organ disease, involving not only skin and its append-ages, but also associated with number of chronic diseases. *Plica polonica* was be-lieved to cause seizures, headaches, in-somnia, inflammations, temporary blind-ness, deafness, ulceration, and other dis-eases. Paradoxically, *plica polonica* was also thought to be a good treatment method for chronic conditions, and some

physicians in Vilnius used *plica* forma-tion as a treatment method to recover from the internal diseases. In 1876 Vilnius Medical Society finally declared that *plica polonica* was not a disease, but a result of obscurity, prejudice and lack of hygiene, and the question whether *plica* was a disease, has been finally closed in Vilnius. Therefore, the aim of this study is to examine descriptions of *plica polonica*, to assess *plica polonica* evolu-tion of perception from national plague to non-existent disease in dissertations, treatises and case reports published by scholars of Vilnius University and Vilnius Medical Society in the XVIIIth–XIXth centuries in Vilnius.

Keywords: *plica polonica*, Carolus Kaczkowski, Ludovicus Knothe, Henryk Dobrzycki, Imperial University of Vilnius, Vilnius Medical Society.

LITERATŪRA

1. Frank J. *Praxeos medicae universae praecepta, Partis primae, Volumen secundum*. Lipsiae: Sumptibus Bibliopolii Kuehnian, 1815.
2. Kaczowski C. *Dissertatio inauguralis medico-practica de plicae Polonicae in varias, praeter pilos, corporis humani partes vi et effectu*. Vilnae: Typis Josephi Zawadzki Universit. typographi, 1821.
3. Knothe L. *Dissertatio inauguralis medico-practica de plica*. Vilnae: Typis Antonii Marcinowski, 1830.
4. Grinius K. Kaltūnas (lotyniškai plica polonica). *Ūkininkas* 1892; (1).
5. Vaičiūnas V. Plica polonica atsitikimas. *Medicina* 1925; (9–10): 673–5.
6. Miežutavičiūtė V. Vilniaus medicinos draugija ir jos kova su infekcinėmis ligomis (1805–1939). *Kauno medicinos universitetas*, 1998.
7. Triponienė D. *Prie Vilniaus medicinos draugijos versmės*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012.
8. Sakalauskaitė-Juodeikienė E, Jatužis D. Nervų sistemos ligos ir psichikos sutrikimai Jozefo Franko „Atsiminimuose“. *Neurologijos seminarai* 2015; 19(66): 296–307.
9. Janicka I. Plica polonica: kołtun i kołtunstwo na ziemiach polskich i litewskich od XVII do XIX wieku. *Czystość i brud Higiena nowożytna (XV–XVIII w)*. Bydgoszcz, 2015.
10. Klajumaitė V. The phenomenon of plica Polonica in Lithuania: a clash of religious and scientific mentalities. *Acta Balt Hist Philos Sci* 2013; 1(2): 53–66.
11. Klajumaitė V. Kaltūno fenomenas šventybės anomalėjimo perspektyvoje. *Naujas židynys-Aidai* 2012; (1): 41–5.
12. Budrys V, Račiūnaitė T. Stebuklų laukas ir neurologija: neurologiniai sutrikimai Lietuvos stebuklų knygose. *Neurologijos seminarai* 2007; 11(31): 39–46.
13. Pirockinas A, Šidlauskas A. *Mokslas senajame Vilniaus universitete*. Vilnius: Mokslas, 1984.
14. Bisius S. *Responsum St. Bisii ad amicum philosophum de melancholia, mania et plica polonica*. Vilnae, 1772.
15. Kondratas R. Joseph Frank (1771–1842) and the development of clinical medicine. Massachusetts: Harvard University, 1977.
16. Frankas J. *Atsiminimai*. Antra knyga. Vilnius: Mintis, 2015.
17. Frank J. *Mémoires Biographiques de Jean-Pierre Frank et de Joseph Frank son fils*. Rédigés par ce dernier. Leipzig, 1848.
18. Frankas J. Vilnius XIX amžiuje. *Atsiminimai*. Pirmą knygą. Vilnius: Mintis, 2013.
19. *Polski słownik biograficzny*, Tom XI. Wrocław, Warszawa, Kraków: Skład narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1965; p. 270–1, 375–7.
20. Dobrzycki H. O kołtunie pospolicie „plica polonica” zwanym. Warszawa: W drukarni Emila Skińskiego, 1877; p. 232–50.
21. *The Encyclopaedia Britannica or Dictionary of Arts, Sciences, and General Literature*. Seventh edition. Volume XXI. Edinburgh: Adam and Charles Black, 1842.